

فهرست آثار چاپی

امام فخر رازی

نوشته کامران فانی

ابو عبد الله فخر الدین محمد بن عمر بن حسین رازی (۵۴۳-۶۰۶ ق) مفسر، متکلم و فیلسوف برجسته نواندیش و نکته‌سنج ایرانی به کثرت تألیفات به هر دو زبان عربی و فارسی شهره است. ظاهراً نخستین فهرست آثار او را ابن قفطی (۵۶۸-۶۴۶ ق) در تاریخ الحکماء خود آورده است. پس از وی ابن ابی اصیبه در عیون الانباء، ابن خلکان در وفيات الاعیان صفدی در الوافی بالوفیات، سبکی در طبقات الشافعیة، طاش کبری زاده در مفتاح السعادة، حاجی خلیفه در کشف الظنون، ابن عماد در شذرات الذهب و خوانساری در روضات الجنات آثار او را ذکر کرده‌اند. بروکلمان در تاریخ ادبیات عرب (متن آلمانی: پیوست یکم، ص

۹۲۰-۹۲۴؛ پیوست دوم، ص ۶۶۶-۶۶۹) نسخ خطی آثار امام فخر را ذیل سیزده موضوع بر شمرده است. این فهرست با توجه به تاریخ تألیف کتاب بروکلیمان که در حدود ۵۰ سال از آن می‌گذرد، ناقص و قدیمی است و لازم است با مراجعه به فهرستهای جدید نسخ خطی تصحیح و تکمیل شود. علی سامی النشار در مقدمه‌ای که بر کتاب *اعتقادات فریق المسلمین و المشرکین* امام فخر نوشته (قاهره، ۱۳۵۶ ق، ص ۲۶-۳۴) اثر از امام فخر را نام می‌برد: تفسیر قرآن (۵ اثر)، کلام (۴۰ اثر)، حکمت و فلسفه (۲۶ اثر)، زبان و ادبیات عرب (۷ اثر)، فقه و اصول (۵ اثر)، طب (۷ اثر)، طلسمات و نجوم و هندسه (۵ اثر) و تاریخ (۲ اثر). روزه آرنالدز (Roger Arnaldez) نیز در مقاله‌ای در *Cahiers de civilisation médiévale* «دفترهای تمدن قرون وسطی» جلد سوم (۱۹۶۰ م) ص ۳۰۷-۳۲۷ به بررسی آثار و تألیفات امام فخر پرداخته است. به زبان فارسی هم مرحوم سعید نفیسی در مقاله‌ای تحت عنوان «آثار امام فخر رازی» در *مجله ایران امروز* (سال اول، شماره پنجم و ششم، ۱۳۱۸ ش، ص ۲۱-۲۴، ۴۷-۴۸) ۱۳۷ اثر را نام می‌برد. هیچکدام از این فهرستها کامل و بی نقص نیست. برخی از عنوانهایی که در این فهرستها آمده در واقع بخشهایی از یک کتاب مفردند که عنوان تازه‌ای یافته‌اند. برخی نیز عنوانهای مختلف یک اثر واحدند. بعضی نیز مشکوک و مجعولند. بررسی انتقادی آثار امام فخر کاری است که هنوز انجام نپذیرفته است و نیازمند جستجو و پژوهش بسیار است.

آنچه در اینجا آمده، صرفاً فهرست کوتاهی از آثار چاپی عربی و فارسی امام فخر رازی است که با جستجو در کتابشناسیها و فهرستهای مختلف در فرصتی کوتاه فراهم آمده است. شك نیست که این فهرست ناقص است و علت آن هم کمبود و نقص منابع و مراجع در کتابخانه‌های ایران است.

- الاربعین فی اصول الدین، الطبعة الاولى، حیدرآباد الدکن، مطبعة مجلس دائرة المعارف العثمانية، ۱۳۵۳ ق، ۵ + ۴۹ ص.

- اساس التقديس فی علم الکلام، القاہرة، ۱۳۲۸ ق، ۲۴۶ ص / القاہرة، ۱۳۵۴ ق، ۱۹۷ ص / ترجمه فارسی از موسی خانی، به راهنمایی زین الدین زاهدی. پایان نامه تحصیلی ۱۳۴۸-۴۹، دانشکده الهیات دانشگاه مشهد، ۶۳ ص.

- اسرار التنزیل، تهران، ۱۳۰۱ ق، ۱۷۰ ص. چاپ سنگی به فارسی. احتمالاً تفسیر صغیر او به نام اسرار التنزیل و انوار التاویل است. این چاپ ترجمه قدیمی فارسی منسوب به

امام فخر است.

- اصول الدین ← چهارده رساله (رساله ۳).

- اعتقادات فرّق المسلمین و المشرکین. و معه بحث فی الصوفیة و الفرّق الاسلامیة لمصطفی عبدالرزاق. بمراجعة و تحریر علی سامی النشار. القاهرة، مكتبة النهضة المصرية، ۱۳۵۶ ق، ۸+۱۰۱ ص. همچنین ← چهارده رساله (رساله ۶).

- الانارات فی شرح الاشارات ← شرح الاشارات.

- البراهین در علم کلام. مقدمه و تصحیح و نگارش محمد باقر سبزواری. تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۱ ش، ۲ ج. عنوان اصلی کتاب البراهین البهائیة است.

- التخییر فی علم التعبیر. به اهتمام ایرج افشار. تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۴ ش،

۲۰۰ ص.

- تحصیل الحق ← چهارده رساله (رساله ۳).

- تفسیر سورة الفاتحة ← فهرس تفسیر سورة الفاتحة.

- التفسیر الکبیر ← مفاتیح الغیب.

- تلخیص المحصل ← محصل.

- جامع العلوم ستینی. به اهتمام ملک الکتاب میزا محمدخان. بمبئی، ۱۳۲۳ ق، ۲۲۴ ص /

جامع العلوم یا حدائق الانوار فی حقائق الاسرار معروف به کتاب ستینی. به کوشش محمد

حسین تسبیحی، تهران، اسدی، ۱۳۴۶ ش، ۱۲+۲۷۹ ص.

- جواب نامه تعزیت ← چهارده رساله (رساله ۴).

- چهارده رساله. تألیف فخر الدین رازی، شهاب الدین سهروردی، اثیر الدین ابهری و

دیگران. ترجمه و تصحیح و مقدمه و تراجم احوال نگارش سید محمدباقر سبزواری. تهران،

دانشگاه تهران، ۱۳۴۰ ش، ۳۳+۳۲۶ ص. هفت رساله نخست کتاب (تا صفحه ۱۵۱) از امام

فخر رازی است به این شرح: (۱) رساله در نفی مکان و جهت؛ (۲) رساله در خداشناسی؛ (۳)

رساله در اصول الدین یا تحصیل الحق؛ (۴) رساله در جواب نامه تعزیت [= رساله فی احوال

الروح؛ (۵) رساله در سیر نفس؛ (۶) کتاب الفرق فی احوال المسلمین و المشرکین

[= اعتقادات الفرق فی احوال المسلمین و المشرکین؛ (۷) رساله در فلاح و کشاورزی.

- خداشناسی ← چهارده رساله (رساله ۲)

- رساله تأویلات مشکلات الاحادیث المشکله للإمام فخر الدین الرّازی، ذیل مقاله

«فخر رازی و مشکاة الانوار»، نوشته نصر الله پورجوادی، معارف، دوره دوم، شماره ۲، مرداد-

آبان ۱۳۶۴، ص ۱۶ (۲۲۶).

- رساله فی الارواح و النفوس. به کوشش [غلامرضا] مایل هروی. مجله آریانا، ج ۲۴: ۵۱۵-۵۱۹ / همچنین ← چهارده رساله (رساله ۴).
- رساله فی بیان المذاهب و الفرق. به اهتمام محمدتقی دانش پزوه. نشریه دانشکده ادبیات تبریز، ج ۱۸: ۳۸۷-۳۹۳.
- الرساله الکمالیه فی الحقایق الالهیه. با تصحیح و حواشی و مقدمه و شرح حال، نگارش سید محمدباقر سبزواری. تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۳۵ ش، ۱۲۸ ص.
- ستینی ← جامع العلوم.
- سرالمکتوم فی اسرار النجوم. بمبئی، ۱۳۱۲ ق، ۱۷۳ ص / هند، ۱۶۱ ص / قاهره، ۱۶۴ ص.
- سفارشنامه. ترجمه اسماعیل واعظ جوادی. تحقیق، ج ۱: ۱۵-۱۸.
- سیر النفس. به تصحیح و مقدمه مایل هروی. کابل، ۱۳۴۴ ش [همراه با سیرالعباد الی المعاد سنائی]، ۲۶+۹+۷۱ ص / ← چهارده رساله (رساله ۵).
- شرح اسماء الله الحسنى ← لوازم الیّنات.
- شرح الاشارات و التنبیّات. [مع شرح نصیرالدین الطوسی]. قسطنطنیه، ۱۲۹۰ ق / الاشارات، مع شرح نصیرالدین الطوسی و فخرالدین الرازی. القاهره، مطبعة الخیریه، ۱۳۲۵ ق، ۲ ج / الاشارات و التنبیّات. نمط نهم، مقامات العارفين. تألیف شیخ الرئیس ابوعلی سینا. شرح خواجه نصیرالدین طوسی و آراء امام فخررازی. ترجمه سید ابوالقاسم پورحسینی. تهران، خانقاه نعمت اللهی، ۱۳۴۷ ش، ۶۳ ص.
- عصمة الانبیاء. حمص، المكتبة الاسلامیة، ۱۹۶۸ م، ۷+۷۹ ص / القاهره، سلسله الثقافة الاسلامیة، ۱۹۶۸ م، ۱۱۸ ص.
- [کتاب] الفراسة. متن عربی و ترجمه فرانسه از یوسف مراد. - *La physiognomie arabe et le Kitab al-firāsa* de Fakhr al-Din al-Rāzi. par Youssef Mourad. Paris, P. Geuthner, 1939, 5+162+87+21 P.
- فلاحت ← چهارده رساله (رساله ۷).
- فهرس تفسیر سورة الفاتحة. ۱۳۵۲ ق. ۲ ج در ۱ مجلد (۲۳۸+۲۹۰ ص).
- کتاب ستینی ← جامع العلوم.
- لباب الاشارات. هذب فيه كتاب الاشارات لابی علی الحسین بن عبدالله بن سینا. عنی

بتصحیح محمد بدرالدین النعسانی الحلبي. مصر، مصطفى افندی المكاوى و محمد امين الخانجى الكبتى. ۱۳۲۶ ق، ۱۳۶ ص / الطبعة الثانية، ۱۳۵۵ ق / لباب الاشارات ضميمه التنبیهآ و الاشارات. به اهتمام محمود شهابى. تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۳۹ ش، ۲۸۶ ص.

- لوامع البیئات فى الاسماء والصفات. طبع امين الخانجى، القاهرة، مطبعة شرفیة، ۱۳۲۳ ق، ۴+۲۶۷ ص / شرح اسماء الحسنی و هو الكتاب المسمى لوامع البیئات شرح اسماء الله تعالى والصفات. راجعه و قدم له و علق علیه طه عبدالروؤف سعد. القاهرة، مكتبة الكليات الازهریة، ۱۳۹۶ ق، ۳۶۸ ص / افست چاپ تهران، ۱۳۶۴ ش.

- المباحث المشرقیة فى علم الالهیات و الطبیعیات. جمع فیه آراء الحكماء السالفین و نتائج اقوالهم و اجاب عنهم. الطبعة الاولى. حیدرآباد الدکن، مطبعة مجلس دائرة المعارف النظامیة، ۱۳۴۴ ق، ۲ ج (۷۲۰، ۵۵۰ ص) / تهران، اسدى، ۱۹۶۶ م، ۲ ج [افست چاپ حیدرآباد].

- محصل افكار المتقدمین و المتأخرین من العلماء و الحكماء و المتكلمین. و قد ذیلناه بكتاب تلخیص المحصل لنصیرالدین الطوسى و وشینا طوره بكتاب معالم اصول الدین لفخرالدین المذكور. القاهرة، المطبعة الحسینیة المصریة، ۱۳۲۳ ق، ۱۸۳+۵+۲ ص / راجعه و قدمه له طه عبدالروؤف سعد. القاهرة، مكتبة الكلية الازهریة، ۱۹۷۸ م، ۲۵۶ ص / تلخیص المحصل. از خواجه نصیرالدین طوسى. به اهتمام عبدالله نورانى. تهران، مؤسسه مطالعات اسلامى، ۱۳۵۹ ش، ۴۲۲ ص.

- المحصول فى اصول الفقه. دراسة و تحقیق طه جابر فیاض العلوانى. المملكة العربیة السعودیة، جامعة الامام محمد بن سعود الاسلامیة، لجنة البحوث و التألیف، ۱۹۷۹-۱۹۸۰، ۲ ج.

- المسائل الخمسون فى اصول الكلام. الرسالة الثامنة فى مجموعة رسائل مفیدة للقرالى و ابن سینا و ابن العربى و غیرهم. عنى بجمعها الشیخ محبى الدین صبرى الكردي. القاهرة، ۱۳۲۸ ق.

- معالم الدین فى الاصول. تهران، ۱۳۱۶ ق، ۲۴۸ ص / تحت عنوان: معالم اصول الدین در ذیل محصل چاپ شده است. [ظاهراً عنوان صحیح آن المعالم فى اصول الدین است].
- مفاتیح الغیب. المشتهر بالتفسیر الكبير. و بهامشه تفسیر العلامة ابى السعود [= ارشاد العقل]. بولاق، ۱۲۷۹-۱۲۸۹ ق، ۶ ج / استانبول، شرکت صحافیة عثمانیة، ۱۳۰۷-۱۳۰۸

ق / القاهرة، ١٣١٠ ق، ٨ ج / القاهرة، ١٣٢٧ ق، ١٠ ج / طبع محمد محيي الدين، القاهرة، مطبعة البهية المصرية، ١٣٥٢-١٣٥٧ ق، ٣٢ جزء [١٦ ج] / افست تهران از روی طبع محمد محيي الدين، ١٣٦ ش، ١٦ ج / فهرست تفسير به كوشش مك نيل، لندن، ١٩٣٣ م.

McNeil. *An Index to the Commentary of Fakhr al-Razi*, London, 1933.

- ملل و نحل امام فخر: ترجمه متن. نشریه دانشکده ادبیات تبریز، ج ٢٠ (١٣٤٧/٨)، ٣١٧-٣٢٧.

- مناظرات. جرت في بلاد ماوراء النهر في الحكمة و الخلاف و غيرهما بين الامام فخر الدين الرازي و غيره. حيدرآباد الدکن، مطبعة مجلس دائرة المعارف العثمانية، ١٣٥٥ ق، ٤٢ ص / تحقيق فتح الله خليف. بيروت، دارالمشرق، ١٩٦٦ م، ٧٠ ص [همراه با تحقيق و ترجمه انگليسی. 226p.] / افست طبع فتح الله خليف (متن عربي و ترجمه و تحقيق انگليسی)، تهران، ١٣٦٤ ش / ترجمه و تحقيق يوسف فضائي. تهران، عطائي، ١٣٦٠ ش، ٣٧٦ ص.

- [كتاب] النفس و الروح و شرح قواهما. تحقيق محمد صغير حسين المعصومي. اسلام آباد، معهد الابحاث الاسلاميه، ١٩٦٨ م، ٢، ١٥، ٢٢٠ ص / افست چاپ تهران، ١٣٦٤ ش / ترجمه، مقدمه و شرح به انگليسی از همين محقق:

Imam Rāzi's 'ILM at-AKHLAQ. Islamabad, 1968, X1, 334p.

- نفي مكان و جهت ← چهارده رساله (رساله ١).

- نهاية الايجاز في دراية الاعجاز. القاهرة، مطبعة الآداب، ١٣١٧ ق. ج ١ (١٦٨ ص).

رتال جامع علوم انسانی

فخرالدین رازی

پیشوا کیمیا و طب
مطالعات فرہنگی

از نظر محققان خارجی
رتال جامع علوم انسانی

در میان محققان خارجی عدّه کسانی که دربارهٔ احوال و افکار و آثار فخر رازی تحقیق کرده‌اند چندان زیاد نیست. محققى که بیش از همه به تحلیل اندیشه‌های او پرداخته است روزه آرنالدز (Roger Arnaldez) شرقشناس مشهور فرانسوی است. در این بخش برای آگاهی خوانندگان از تحقیقات او دربارهٔ امام فخر سه مقاله از او آورده‌ایم که یکی از آنها («مسیحیان بنا بر تفسیر فخر رازی از قرآن»^۱) ترجمهٔ کامل و دیگری («جبر و اختیار در تفسیر رازی»^۲) ترجمهٔ کم و بیش کامل و سومى («یافته‌های فلسفی در تفسیر کبیر فخرالدین رازی»^۳) تلخیص و در حقیقت نقل به معنی است.

مقالهٔ چهارم («رسالهٔ اسماء الله فخرالدین رازی، لواحق البینات فی الاسماء والصفات»^۴) متعلق به یکی دیگر از محققان معروف به نام ژرژ قنواتی (Georges C. Anawati) است که ملخصی فشرده از کتاب شرح اسماء الله الحسنى اثر فخر رازی است. ایجاز این مقاله در اصل به قدری است که خواننده‌ای را که می‌خواهد با اندیشهٔ امام فخر در این باره آشنا شود چندان قانع نمی‌کند. به همین سبب مترجم این مقاله در ترجمهٔ آن سعی کرده است که در عین دنبال کردن طرح نویسنده در معرفی اجمالی کتاب، مطالب آن را با مراجعه به اصل کتاب فخر رازی میسوطر بیان کند؛ لاجرم ترجمه، اگر بتوان گفت، نوعی «ترجمهٔ موسع» از کار درآمده است.

مقالهٔ پنجم («ادیان ایرانی از نظر فخر رازی»^۵)، که در اصل چندان مفصل نیست، از آن نویسنده‌ای به نام گی مونو (Guy Monnot) است که در آن ادیان ایرانی از دیدگاه فخر رازی مورد بحث قرار گرفته است. مترجم این مقاله به نقل خلاصه‌ای از آن اکتفا کرده و اهم مطالب آن را از نظر خوانندگان گذرانده است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

یادداشتها

1. Roger Arnaldez, «Les chrétiens selon le commentaire coranique de Rāzī», *Mélanges d'islamologie*, volume dédié à la mémoire d' Armand Abel, Leiden, 1974.
2. Roger Arnaldez, «Apories sur la prédestination et le libre arbitre dans le commentaire de Rāzī» *Mélanges*, de l' Institut Dominicain d' Etudes Orientales du Caire 6(1959-1961).
3. Roger Arnaldez, «Trouvailles philosophiques dans le commentaire coranique de Fakhr al-Dīn Al-Rāzī», *Etudes philosophiques et littéraires*, 3 (Décembre, 1968).
4. Georges C. Anawati, o.p., «Un traité des noms divins de Fakhr al-Dīn al-Rāzī» *Arabic and Islamic Studies in honor of Hamilton A.R. Gibb*, edited by George Makdisi, Leiden, 1965.
5. Guy Monnot, «Les religions iraniennes chez Fakhr al-Dīn al-Rāzī», *Mémorial Jean de Menasce*, Fondation Culturelle Iranienne, (185), Louvain.